

A NAGYCSALÁD-RENDSZER EMLÉKEI ÉS MARADVÁNYAI A SÁRKÖZBEN ÉS PÉCSVÁRAD KÖRNYÉKÉN (1870—1910)*

CSEH ISTVÁN

I. A NAGYCSALÁDRÓL ÁLTALÁBAN

A magyar nagycsalád kialakulása is a nemzetiségi társadalom bomlásának idejére tehető. Még létezik a magyar feudalizmus korai századaiban (X—XI. század), de továbbélése a középkor folyamán egyelőre történetileg felderítetlen.

Ugyanakkor bizonyos (sokszor zártabbnak is tekinthető) etnikumok XIX. század végi, családi élettel kapcsolatos szokásanyaga és közhasználatú rokonsági terminológiái arra engednek következtetni, hogy itt a megelőző századokban is ismerhették, sőt általánosan elterjedt lehetett ez a családszerkezet, amely gazdasági, társadalmi és hagyományozó egységként funkcionált.

A XIX. század második felében a magyar módos paraszti gazdaságban is meginduló és a századforduló éveiben egyre felgyorsuló kapitalista fejlődés azzal, hogy a családtagoknak a megélhetéshez már más lehetőségeket nyújtott, és a maga illuzórikusságában is a meggazdagodás nagyobb lehetőségeit csillantatta meg, fokozatosan bomlasztotta fel a nagycsaládot.

A termelőerők fejlődése következtében az említett változásoknak, illetőleg a pusztulásnak kitett „paraszti familia” azonban nem tűnt el máról holnapra a magyar társadalomból. Részben átalakult, szerkezetileg módosult, de lényegét megőrizve (ha csak szokásaiban is) létezett az ország hagyományörzőbb vidékein egészen a legutóbbi időkig. A vizsgálat indoklásául, s kiindulásul kiemeljük FÉL E. (Adatok a bukovinai székelyek rokonsági intézményeiről. Néprajzi Közlemények, III. (1958) 4. sz. 3—17. ld. 13—14.) következő megállapítását. Idézzük: „Az organikus vagy organikus jellegű társadalmi intézmények közül egy-egy társadalomban egyidőben több is fennállhat, úgy azonban, hogy működésük egymást ne sértse (harmonikus társadalom esetén), sőt a mindenkori társadalom-gazdasági szükségletek minél jobb kielégítésére egymást kiegészítse. A nagycsaládot, nemzetséget tehát nem szabad úgy tekintenünk, mint mereven, változatlanul fennálló, egyes vidékekre vagy korszakokra kizárólag jellemző intézményeket. Nagycsaládok, vagy akár hadak, nemzetségek keletkezhetnek és elmúlhatnak, erősödhetnek és gyengülhetnek aszerint, hogy az illető társadalomnak van-e szüksége működésükre és milyen arányban.”

A Sárközben és Pécsvárad környékén például — a vizsgált időszakban — általánosan elterjedt családforma volt a három vagy négy generációt magában foglaló család — melyben a jogok és a köteleességek szintén a gazdához való tartozás, illetőleg a tőle való függés viszonylatában realizálódtak —, de ebben már egy nemzedéket mindig csak egy kiscsalád képviselt. Feltehetően a klasszikus értelemben vett nagy-

* A szerző monografikus földolgozásából vett részletek összefoglalása. A teljes dolgozat (doktori értekezés) kézirata a József Attila Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke Adattárában található.

családból egyszerűsödött le. Nevezhetjük akár közbülső esetnek is, amely struktúráját tekintve már inkább a kiscsaládkhoz áll közelebb; a háznép nagyságában, a család életvitelében, patriarchális szellemében, szokásaiban pedig még a nagycsaládra emlékeztet.

Létezésének okai és feltételei a vizsgált területeken a következők voltak:

1. A gazdálkodás folytonosságának biztosítása a vagyon megtartása, illetőleg gyarapítása érdekében.
2. Az öregek gondviselésének biztosítása.
3. Kezdetben az anyagiak hiánya, később a vagyon gyarapításának eszköze („egyké”-zés).
4. A hosszú évszázadokon keresztül megőrzött szokás.
5. A sajátosan zárt etnikum.
6. Délszláv hatás, melynek bizonyítékai a sárközi díszítőművészetben és viseletben is felfedezhetők.

II. GAZDASÁGI TÉNYEZŐK

A családi birtok — az egykori jobbágytelek, a rajta levő házzal és jószágállománnyal — nagyságát az úrbéri elkülönözés jelentősen befolyásolhatta. Az egyes családok lehetőségein is múlott, hogy ez a vagyon idővel növekedett, vagy esetleg rohamosan zsugorodott. Sajátos körülmény volt Sárközben az ármentesítés. Az ennek során felszabadult árterületből, szabad foglalkással, számottevően meg lehetett növelni az eredeti családi birtokot. Ezért jóval nagyobb is volt, mint Pécsvárad környékén, és a kialakuló gazdagparasztság rétege is erősebb volt, mint a *Zengőalja* református községeiben.

A családi vagyon nagyobb része a családfő tulajdonát képezte. Ezt egészítette ki a vő vagy a meny kisebb-nagyobb hozománya. Az így megnövekedett családi birtok öröklése patriarchális jogszokásokra épült, de jellemző volt rá az utódok iránti bizalmatlanság is. („Még élök, nem adom oda.” „Csak lefekvés előtt vetkőzöm le.”)

A családi vagyon két részből állt: úgynevezett „ősi birtok”-ot és „szörzemény”-t különböztettek meg. Ez a két rész természetesen közös gazdaságot alkotott és csak a családtagok tudatában vált el egymástól. A családtagok (férfiak, nők, gyerekek) munkaerejével a családfő rendelkezett, az, aki a gazdaságot irányította. Legtöbb helyen az ő nevéen volt a birtok is. Mindig megjelölte azt a soron következő munkafolyamatot, aminek az elvégzése a gazdaság szempontjából a legfontosabb volt, és azt is pontosan megmondta, hogy ezt kik végezzék el. Ezt a tevékenységet, amelynek lényege a munkaerő ésszerű elosztása volt a családban, megkönnyítette a hosszú évszázadok gyakorlatában kialakult családi munkamegosztás. Ennek alapvető szempontja a nemek szerinti differenciáltság volt. Megkülönböztettek „embormunká”-t és „asszonymunká”-t.

Kizárólagos érvénnyel a nők számára fenntartott munka, amelyhez a férfiak elvől nem nyúltak, a házkörüli teendők elvégzése és a háztartás vezetése volt. Ezenkívül minden egyéb, amit a gazdaságban el kellett végezni, változatlanul felosztódott a nők és férfiak között. Általában jellemző volt az asszonyi munkára a férfiak kiszolgálása.

A családi munkamegosztás másik lényeges szempontja volt a körök szerinti elkülönülés. Érdekes a megöregedett férfiak helye a család munkarendjében. Felada-

tuk az állatok őrzése és gondozása volt. Gyerekfejjel, pásztorként kezdték és ugyanilyen szabadon, de már megöregedve, pásztorként fejezték be életüket. Amikor pedig a lecsapolásokat követő gazdasági fellendülés időszakában a jószágra már bevándorolt „szállási” ügyelt, ők kiköltöztek a „hőgy”-re, ahol ettől kezdve ellátták a szülő egész évi munkáját.

Az ő gyakorlatukban már nem vált szét az „asszonymunka” és „embörmunka”. Napközben dolgoztak, esténként pedig, vacsora után, összegyűltek a komák és jó szomszédok egy-egy tanyában vagy az előtte levő „pórag”-on (parlagon), és pipázva ütték agyon az időt. Borozgatva elevenítették fel fiatalságukat, munkában és békeségben eltelt életük javarészét.

Kiköltözésükkel (előregedésükkel) pedig a nemek szerint funkcionáló családi munkamegosztás aránytalansága mintha kiegyenlítődött volna azáltal, hogy a család vezetésében az asszonyok (különösen a gazdasszony) befolyása megnövekedett.

III. TÁRSADALMI TÉNYEZŐK

A családon belül minden családtagnak meghatározott helye volt, amely jogokat és kötelezéseket jelentett számára. A családi hierarchia élén a gazda állt. Legfontosabb tevékenysége, a gazdaság irányítása a család szempontjából létfontosságú volt. Figyelme kiterjedt az unokák nevelésére is, akiknek igyekezett átadni tapasztalatait, megismertetni velük az erkölcsi normákat. Ezenkívül képviselte a családot a faluközösség előtt. Minden területen ő volt az „irányadó”, akihez mindenkinek alkalmazkodnia kellett a családban. Jelentőségéből a századforduló körül — sárközi viszonylatban — kicsit vesztett a gazdasszony javára. Ez a családi élet két területén nyilvánult meg: a gazdálkodás mindennapos rendjében és a házassági kapcsolatok irányításában. Az általuk irányított és vezetett háznép, melynek tagjait kognatikus és affinális szálak fűzték egymáshoz, különféle társas összejöveteleken és kalákákon való részvétellel ápolta kapcsolatait a tágabb, a rokonok és szomszédok közösségével.

A családnak a nagyobb közösséggel (a falu vagy a vidék) kiépült kapcsolatai (barát, pajtás, koma, községi és egyházi pozíció stb.) közül legerősebb és legjelentősebb a házasság útján létrejött kapcsolat volt. Ezen keresztül — legtöbb esetben — teljesen idegen családok között teremtődött életre szóló kötelék. A házasság két-féleképpen jöhetett létre: irányítottan és spontán módon. Az irányítással orientált házasságok száma — sárközi viszonylatban — a XIX. század második fele óta növekedett meg hirtelen. Ekkor vált ez az etnikum egyre inkább endogámmá. A négy sárközi község (Ócsény, Decs, Sárpilis, Alsónyék) őslakossága ezután fokozottabban terelte fiataljainak érdeklődését egymás felé. Sőt még az egyes községeken belül is észrevehető bizonyos törvényszerűség. Viszont bármennyire volt is zárt ez a házassági rend a Sárközben, mégsem jelentett lokális endogámiát, mert továbbra is nagy volt a Zengőfalja fiataljaival kötött házasságok száma.

Arra a kérdésre, hogy hova házasították ki leginkább lányukat, Pécsváradon is a sárközi falvakat sorolták fel. A párvalasztásnál döntő szempont volt: a nemzetiesség („fajiság”), a vallás és a vagyonosság mértéke. A kiépülő házassági kapcsolatok megteremtésében jó alkalmat jelentett a különféle helyi szokások gyakorlása is (pl. szülőőrzés, fosztóka stb.).

Az új házások a letelepedést illetőleg két lehetőség közül választhattak. Legtöbb esetben valamelyik szülői házban maradtak, amely verilokális (a férj rokonainál, a férj házában, az ő falujában) vagy uxorilokális (a feleség rokonainál, annak a házában, annak a falujában) letelepedést jelentett. Ritkán az is előfordult, hogy mindkét családtól elválva, külön telepedtek le (neolokális letelepedés).

Az így kibővült nagycsalád tagjainak összetartozását és egymáshoz való viszonyát a különféle rokoni kapcsolatokat jelző, közhasználatú terminológiák is érzékeltették.

Kognatikus rokonsági csoportokat jelölő terminológiák:

■ A nemzetség szó a vizsgált időszakban már többnyire rokonságot jelentett, amelyet nemzetnek vagy familiának is mondtak. Beletartoztak az ősök, a leszármazottak és a második, harmadik unokatestvérig az oldalági rokonok.

Decsen az 1850-es években kilenc erős Szél-nemzetség élt, amelyeket kizárólag a rokonság tudata kötött össze. Ragadványnevek segítségével különböztették meg őket és tulajdonságaikat (szorgalmas, alacsony növés stb.) örökölhetőnek vélték. A nemzetség exogám volt.

A házasság útján kiszakadt asszonyokat („meny”-ek) mindvégig saját (eredeti) nemzetségekhez sorolta a köztudat. Ennek bizonyága, hogy halálukig megtartották lánynevüket és így is emlegették őket a faluban. Továbbá, ha a menyecske fiatalon vagy élete derekán halt meg, illetőleg ha feltételezhető volt, hogy megözvegyült férje ismét megnősül és másik asszonyt visz a házhoz, akkor a vérszerinti hozzátartozók kérésére az apai sírboltba temették el.

A nemzetségi tulajdon emlékeit egyes tulajdonjegyek őrizték. A vérbosszú intézményét ebben a korszakban már nem ismerték.

Az *ág*, *ágazat* a lineáris rokonság (nagyapa—apa—fiú) valamelyik tagja oldalági leszármazottainak a csoportját jelentette. Vagyis a nemzetség kisebb társadalmi—rokonsági egysége volt. Ilyen értelemben használták, amikor például lakodalomba a *harmadik ágazatot* is meghívták.

A had eredeti jelentéséből csak a tömegre vonatkozó képzet maradt meg a sárközi parasztság tudatában. Használták a nemzetség megjelölésére is, ha mondani valójuknak pejoratív kicsengést akartak adni (pl. „veszekedős had”).

A nagycsalád terminológiáját nem használták. Ez a megjelölés csak a család-kutatások eredményeként terjedt el az 1930—40-es években, és a népes családot jelentette.

A *család*-nak két jelentése volt: 1. familia, 2. gyermek.

A *ház*, *háznép* fogalmának körébe tartoztak azok a kognatikus és affinális rokonok, valamint örökbefogadottak és cselédek, akik a házat lakták. Ha pl. lakodalomba hívták a gazdát és „egész háza népét”, akkor a meghívás a felsoroltak mind-egyikére vonatkozott.

Az *unokatestvér*-ek a testvérek leszármazottai. Az első és második unokatestvért tartották számon.

■ Az *atyafi*, *atyámfia* megszólítás mindazokra vonatkozhatott, akik a nemzetséghez tartoztak.

Az *ügönszüle*, *szülike* a dédanya volt. Megszólítása ugyanígy.

A *messziszüle*, *messzi*: a távollakó (ugyanannak a falunak távolabbi pontján is lakható) dédanya megjelölése. Megszólítása ugyanígy, vagy családnév + *messzi*.

A *nagyszüle, kisszüle* az ego anyai nagyanyjának idősebb vagy fiatalabb lány-testvére. Megszólításban is így használták.

Affinális rokonságot jelölő terminológiák:

A *kisebbik uram, öregbik uram*: a menyecske így szólította férje fiatalabbik, illetőleg idősebbik testvérét.

Az *ipam, napam*: ma használatos terminológiával élve após, anyós. Megszólításuk: apámuram, anyámasszony volt.

A *nász* és *nászasszony*: a házasságra lépett fiatalok szülei. A férfiak részéről ezek megszólító terminológiák is lehettek, a nők pedig nászuramat, nászasszonyomat mondtak. Két-három év korkülönbség esetén már kijárt az idősebb magázása még az azonos neműek között is. Az asszonyok mindenképpen magázták a nászukat („Nászuram halli ké-e?”).

Az *ángyi, gyángyi*: a szülők vagy nagyszülők testvéreinek (ego nagybátyjának) a felesége. Megszólítása ugyanígy, vagy név+ángyi.

Műrokonságot jelölő terminológiák:

A *koma*: a pajtások közül az a személy, akit meghívtak az újszülött keresztelőjére és az azt követő *poszt*ba. A századforduló előtt nem volt divat a sok koma, az 1930-as években viszont már 30—40-et is meghívtak a gazdagabbak. Közülük az volt az „*első koma*” vagy „*köröszkoma*”, aki keresztvíz alá tartotta a gyermeket. Az ország más vidékein kialakult szokásoktól eltérően ők nem törődtek a gyermek nevelésével, figyelmük csak kisebb ajándékozgatásban nyilvánult meg.

Jelentősebb volt — és a századfordulótól kezdve különösen megnövekedett — a komaság szerepe a szülők szempontjából. Feltehető, hogy az egykezés miatt leszűkült atyafiság mellett a különféle kalákákban a komák segítségére nagyobb szükség volt.

Egymás megszólítására a *koma, komám, komámuram, komámasszony* terminológiát használták. Néhány év korkülönbség esetén az asszonyok már kendezték a férfiakat, egyébként a komák között a tegezés járta. Egymás gyerekeit *köröszfinak, köröszlánynak*, a gyermekek pedig őket *körösztapámnak, körösztanyámnak* szólították.

A *tejttestvérség* fogalmát ismerik, illetőleg tudják, hogy mit jelent, de mint terminológiát nem használták. Az adatközlők visszaemlékezései szerint, ha szülésben meghalt az anya, vagy a szülés után gyorsan elapadt a teje, akkor olyan gyerekágyas asszonyt hívtak a csecsemőhöz, aki lehetőleg a rokonságba tartozott. A gyerekek közötti viszonyt ilyenkor is a kognatikus kapcsolatok határozták meg. Ha erre alkalmas asszony nem volt a rokonságban, akkor hívtak csak dadát.

IV. TUDATI TÉNYEZŐK

A családi összetartozás erősítői a jeles napokhoz fűződő szokások egy része, de még inkább azok, amelyek az emberi élet három nagy fordulójának (születés, házasság, halál) a kísérői voltak. Ezek a rontás elhárítását célozták, valamint befogadási és kiválási szokások voltak.

A sárközi és zengőalji református magyarok nem szerették a sok gyereket, éppen ezért az újszülött csecsemőt sokféle babonás eljárással védtek. Minden igyekezetükkel azon voltak, hogy a rossz hatásától elzárják, és ha felnő, akkor a legjobb körülményt biztosítsák neki.

A keresztelő volt az első családi ünnep, amelyen az újszülött részt vett. A fiút általában az apja vagy a nagyapja, a leányt pedig az anyja vagy a nagyanyja nevére keresztelték. Amikor a templomból hazaértek, a gazdasszony (máshol az apa) homlokon csókolta a gyereket, hogy „csókos lögyön”. Ez a szokás valaha a családba való befogadást jelentette.

Az újszülött igazi megünneplésére a szüret vagy disznóvágás idején került sor. Ez volt a csörögle, amit kezdetben csak az elsőszülött fiú, később már a leány kedvéért is megrendezték. Nevét a *forgácsfánkról* vagy *csörgefánkról* kapta, amit a vendégek ilyenkor magukkal hoztak.

A lakodalmom a legnagyobb méretű családi mulatságnak számított, melyre a gyülekezet előtti háromszori kihirdetést követő esküvő után került sor. A templomból hazatérő fiatal házasságok különféle, ősi rítusok emlékét őrző szokásokkal fogadták be a családba.

A temetésen — éppúgy, mint a lakodalomban — illett megjelenni a szűkebb és a tágabb közösség mindazon tagjainak, akik az elhunytal valamilyen rokoni kapcsolatban voltak. Ezek az alkalmak az atyafiság összetartozásának látványos kifejezését is jelentették.

A család szellemi értékeinek, a sok évszázados tapasztalatnak a továbbadása a mindennapok gyakorlatában történt. A gyermek belenövését szolgálta a vér és vagyon szerint összetartozó közösségbe.

Tehát a nagycsalád általunk vizsgált típusa, mintegy a nagycsalád közbülső esete, legalább három, de olykor négy generációt foglalt magába. Több kiscsaládból álló rokonsági csoport, amely éppen olyan gazdasági, társadalmi és hagyományozó egységet képezett, mint a klasszikus értelemben vett nagycsalád. Igaz, hogy ettől struktúrájában már lényegesen különbözött, mert egyszerűbb volt, de életvitelében és szokásaiban még sokáig megőrizte eredetének sokszínűségét. Elsősorban azért, mert ez a földrajzilag zártabbnak tekinthető vidék, ahol a nagycsalád változó, átmeneti formáját igyekeztem bemutatni és jellemezni, a legutóbbi időig háborítatlan etnikum maradt, mindenféle keveredéstől mentes, szinte egyazon kultúrájú magyarság lakta.

A gyűjtés és a dolgozat összeállítása közben számos kérdés merült fel, amelyek megválaszolására itt nem vállalkozhatok. Mindenekelőtt érdekes és tanulságos lesz megvizsgálni, hogy a dolgozatban közbülső esetként feltételezett családtípusnak történetileg visszafelé haladva volt-e valamilyen analógiája, elsősorban magyar vonatkozásban, és hogy milyen volt az. Ehhez a középkori archeológia tud legtöbb segítséget adni. Ugyanilyen izgalmas feladatnak ígérkezne a bemutatott patriarchális kapcsolatot konzerváló családstruktúra továbbélésének nyomon követése a kapitalizáció kiszélesedése folyamán, illetőleg a felszabadulás utáni megváltozott körülmények között.

MEMORIES AND RELICS OF THE JOINT-FAMILY SYSTEM IN SÁRKÖZ
AND IN THE REGION OF PÉCSVÁRAD

by

ISTVÁN CSEH

The author provides a brief summary of the results of an ethnographic social study of a monographic nature made in two characteristic Hungarian ethnographic regions, *Sárköz* (Tolna county) and the area of *Zengőalja* (the region of Pécsvárad, Baranya county). In these regions during the period 1870—1910 there still existed patriarchal joint-families comprised of three, and sometimes four families, and exhibiting a strict internal unity. In the first part of the publication it is pointed out that during that period these joint-families represented a transitional type in the approach to the independent-family form. Nevertheless, they do make up one of the links with the tradition of the joint-family form which could still be found in certain districts of Hungary even in the second half of the 19th century and the early decades of the 20th century. The protestant Hungarians of Sárköz and Zengőalja adhered to this family form for the following reasons: 1. The safeguarding of the continuity of the economic system in the interest of the maintenance and increase of the family assets. 2. The assuring of the welfare of the old members. 3. Initially (in the 1870's) because of the financial difficulties, and then later the increasing of the assets. An anomalous side-effect and consequence of this was the norm of the birth of only one child (Hungarian: „egykezés”). 4. The custom of the joint-family form inherited from earlier centuries and preserved. 5. The characteristically closed ethnic group. 6. The Southern Slav influence, evidence for which can be found in the ornamental art of Sárköz and in the costume too.

The second chapter of the dissertation expounds more fully on the significance of the economic factors. In the next part follows a description of the position, rights and duties within the family of the patriarch and his wife, and of the other members. Attention is drawn to the connections of the joint-family with the more distant relatives and with the inhabitants of the community in general. This chapter presents the terminology used to name the cognate relation-groups, and a more detailed definition of their meaning. Next follows an account of those indications of relationships arising as a result of marriage, and the names of the various types of artificial relationships.

The fourth chapter describes those customs which contributed to the practising and cultivation of the relationships within the joint-family in the studied regions. Participation in the most important events of life and in their related ceremonies (birth — christening, marriage — wedding-feast, death — funeral) can primarily be regarded as the important element. The dissertation ends with the raising of essential questions still to be examined. Such vital problems are, for instance, the research of the historical analogies of the transitional joint-family form written about here, and the investigation of the survival and modifications of the family structure based on patriarchal relations.